

Tefsirde Tenevvü' İhtilafı Bağlamında Furkân Sûresi 43. Âyetin Yorumu

Interpretation of the 43rd Verse of Surah Al-Furqan in the Context of Interpretive Differences in Tafsir

İdris Sami SÜMER

Dr. Öğr. Üyesi, Ahi Evran Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kur'an-ı Kerim Okuma ve Kıraat İlmi Anabilim Dalı

Assist. Prof. Ahi Evran University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Division of Quranic Recitation and Qira'at Studies

e-posta: sami.sumer@ahievran.edu.tr

Orcid: 0000-0002-9409-564X

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 25 Eylül / September 2024

Kabul Tarihi / Date Accepted: 12 Aralık / December 2024

Yayın Tarihi / Date Published: 25 Aralık / December 2024

Atıf / Citation: Sümer, İdris Sami. "Tefsirde Tenevvü' İhtilafı Bağlamında Furkân Sûresi 43. Âyetin Yorumu". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24 (Aralık 2024), 254-271. <https://doi.org/10.34085/buifd.1556258>.

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. **Plagiarism:** This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected. web: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/buifd>

Öz

Bu çalışmada Furkân Sûresinin 43. âyeti, tenevvü' ihtilafı bağlamında inceleme konusu yapılmıştır. Tefsir ilminde manada çeşitliliği ve zenginliği ifade eden tenevvü ihtilafı, bir âyetin birbirini reddetmeyen muhtelif yorumlarla açıklanmasını ifade eder. Türkçe Kur'an meâllerinde birkaç istisna dışında "*Hevâsını kendisine ilâh edineni gördün mü...?*" şeklinde çevrilen Furkân 43. âyeti, bu anlamı da muhtevi olmakla birlikte "*İlahını hevâ edeni gördün mü...?*" manasını da haizdir. Bu sebeple müfessir Elmalılı âyeti, "*Gördün mü o ilâhını hevâsı ittihaz edeni...?*" şeklinde çevirmiştir. Âyetin anlamı için başvurduğumuz tefsirlerin bir kısmı da bu manayı tercih etmiştir. Fakat Türkçe Kur'an meâllerinin ekserisinin âyeti, "*Hevâsını kendisine ilâh edineni gördün mü...?*" şeklinde çevirmeleri, âyetin gramatik dizilimine göre ilk anlamı olan "*İlahını hevâ edeni gördün mü*" manasını aktarmaktan uzak kalmıştır. Tefsirlerin birçoğunun ve Türkçe meâllerin de neredeyse tamamının tercih ettiği, "*hevâsını ilâh edinmek*" manası, kişinin benliğini/egosunu ilâhı kılması anlamına gelmektedir. "*İlahı hevâ kılmak*" ifadesi ise kişinin, hiçbir "*değerinin*" olmadığına, edindiği/tapındığı ilâhları bile yeri geldiği zaman çiğneyip geçtiğine işaret etmektedir. Bu mana, insan benliğinin şiddetli arzularına işaret eden daha güçlü bir ifadedir. Kur'an bu âyet ile insanın sınırsız olma arzusuna dikkat çekmiş ve bu arzuyu eleştiri konusu yapmıştır. İşte bu sebeple çalışma, cümle tertibine göre âyetin ilk anlamı olan ve kanaatimizce daha kapsamlı bir manaya işaret eden "*ilâhını hevâ etmek*" mefhumunu tenevvü' ihtilafı bağlamında ortaya koymaya çalışacaktır. Çalışma nitel araştırma yöntemlerinden doküman inceleme desenine göre yürütülmüş olup araştırma sonucunda elde edilen veriler bilimsel bir üslupla betimsel tahlile tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda elde edilen bulgular veri değerlendirme metodu ile sonuç kısmında kısaca özet halde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Furkân 43, İlâh, Hevâ, Tenevvü'.

Abstract

In this study, the 43rd verse of Surah Al-Furqan is examined within the context of interpretive differences (ikhtilaf) stemming from the diversity of opinions (tanawwu'). In the science of Tafsir, "tanawwu" refers to the variety and richness of meanings, signifying that a verse can be explained through various interpretations that do not contradict each other. The 43rd verse of Surah Al-Furqan, translated in Turkish translations of the Qur'an as "Do you see him who takes his desires as his god...?" with a few exceptions, encompasses this meaning but also carries the interpretation of "Do you see him who makes his god his desire...?" For this reason, the commentator Elmalılı has translated the verse as "Do you see him who takes his desire as his god...? Some of the Tafsirs consulted for the meaning of this verse also prefer this interpretation. However, the majority of Turkish Qur'an translations have rendered the verse as "Do you see him who takes his desire as his god...?" which deviates from the initial meaning of "Do you see him who makes his god his desire?" According to the majority of Tafsirs and nearly all Turkish translations, the meaning of "making his desire a god" implies that a person makes their ego their deity. The expression "making his desire a god" indicates that a person has no real values and even tramples on the deities they have acquired or worship when it suits them. This meaning reflects a stronger expression of the intense desires of the human ego. Through this verse, the Qur'an highlights and critiques the boundless desires of humans. Therefore, this study aims to present the concept of "making one's god one's desire," which is considered a more comprehensive meaning, in the context of interpretive differences. The study was conducted using the document examination design, a qualitative research method. The data obtained from the research were subjected to descriptive analysis in a scientific manner. The findings from the analysis were briefly summarized and evaluated in the conclusion section using a data evaluation method.

Key Words: Tafsir, Qur'an, Al-Furqan 43, God, Passion, Difference.

Giriş

Birçok çeşidi olan iletişimin en önemli aracı lisanıdır denilebilir. Lisanın gerek sözel gerekse yazılı/şekli formları, insanların varlık düzlemine çıktığı zamandan beri¹ kullandığı ve geliştirdiği en önemli sosyal fenomenlerden birisidir. Kelam, insanların kendi aralarında anlaşma aracı olduğu gibi² evrenin yaratıcısı ve sahibi olan Yüce Allah ile de iletişimin aracıdır.³ Ne var ki yaratıcı ile iletişimde, yaratıcının hikmet gereği belirlediği bir takım ilke ve sınırlar vardır. Bu ilkeler/sınırlar; vahiy yoluyla, perde/hicap ardından ve bir elçi aracılığı ile iletişim şeklinde haber verilmektedir.⁴ Yaratıcı ile iletişimin bu üç imkânı da ancak bir peygamber(elçi) aracılığı ile mümkün olmaktadır. Diğer insanlar ise elçilerin tebliğ ettikleri vahyi (Kitabı) okuma ve anlama ile yaratıcının sözlerine muhatap olabilmekte ve dolaylı yoldan Yaratıcı ile iletişim kurmuş olmaktadır.

Yüce Allah tarih boyunca toplumlara ardı sıra peygamberler göndermiştir.⁵ Kur'an-ı Kerîm, her elçinin gönderildikleri kavmin/toplumun dili ile vahyi aldığını ve tebliğ ettiğini bildirir. Bunun da gerekçesini لَمَّا كَلَّمَهُمْ "onlara ulaştırın/açıklasın" şeklinde haber verir.⁶ Kur'an'ın, "onlara ulaştırın, açıklasın" emri, ilk dönemlerden itibaren müslümanlar tarafından büyük bir ciddiyetle nazarı itibara alınmış ve aziz Kur'an, inişinden günümüze kadar çok zengin bir tefsir (açıklama) ve diğer dillere çevirme (meâl) faaliyetine mazhar olmuştur.⁷

İlk dönemlerden günümüze kadar Kur'an âyetlerinin anlamı ile ilgili ortaya konulan görüşlerin/yorumların öznel olduğu müsellemdir. Zira hiçbir yorum, âyetin kendisi değildir. Bu sebeple ilk olarak Elmalılı'nın (ö. 1942) dillendirdiği meâl kavramı da her çevirinin bir yorum olduğuna işaret içindir denilmiştir.⁸ Buna göre herhangi bir âyete verilen meâl, bir nevi tefsir mahiyetinde olmakta ve âyetin bir yönden anlamını ortaya koyarken diğer yönden (muhtemel) alternatif anlamların ihmal edilmesine de neden olabilmektedir.

Makalemize konu olan Furkân Sûresi 43. âyeti, Türkçe meâllerin tamamına yakınında "Hevâsını ilâh edineni gördün mü...?" şeklinde tercüme edilmiştir.⁹ Oysaki âyetin gramatik diziliminde ilk göze çarpan husus, "hevânın ilâh edinilmesi değil, ilâhın hevâ edilmesidir". Fakat Elmalılı merhum ve birkaç meâl müellifi dışında âyete bu manayı veren mütercim neredeyse yok gibidir. "Meâl yelpazesinde" âyetin tercüme mefhumu aynı olmak kaydıyla değişen tek şey, "hevâsını ilâh edinen kimse" ifadesindeki hevâ kelimesi yerine takdir edilen; "istek ve arzu, şahsi arzu ve ihtiras, boş arzu, iğreti arzu, bayağı arzu, nefis arzusu, kendi istek ve tutkuları, heves, kötü duygular, ego, dürtü ve dilek" gibi aynı anlama gelen farklı ifadelerdir. Halbuki azımsanmayacak derecede muteber tefsir kaynaklarında âyet, "İlahını hevâ edenini gördün mü...?" şeklinde de açıklanmıştır. Fakat bu mana Türkçe Kur'an meâllerinde birkaç

¹ el-Bakara 2/31.

² er-Rûm 30/22.

³ en-Nisâ 4/164.

⁴ eş-Şûrâ 42/51.

⁵ el-Mü'minûn 23/44.

⁶ İbrâhîm 14/4.

⁷ Geniş bilgi için bk. Hidayet Aydar, "Kur'an-Tercümesi-", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/404-409.

⁸ Mustafa Öztürk, "Meâl", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2./205-207.

⁹ Türkçe Kur'an Mealleri (KUR'AN MEALİ), "Furkân Sûresi 43. Âyet" (Erişim 22. Nisan 2024).

istisna dışında hiç görülmemektedir. Bu durum, Kur’ân-ı Kerîm’i Türkçe meâllerden okuyan okuyucunun zihninde âyetin sadece “hevâyı ilah edinmek” anlamıyla yerleşmesine neden olmuştur.

Yapılan literatür taramalarında tefsirde tenevvü’ ihtilafı ile ilgili ülkemizde az da olsa birtakım çalışmalar yapıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda Kur’an’ın bütünlüğü açısından tefsirde tenevvü’ ihtilafının önemi,¹⁰ kıraat farklılıklarının Kur’an yorumunda anlam çeşitliliğine (tenevvü’) etkisi¹¹ ve tenevvü’ ihtilafının İslâmî ilimlerdeki birleştirici fonksiyonu¹² araştırma konusu yapılmıştır. Konuyla ilgili çalışmalardan birisi de “Tefsirde Çeşitlilik (Tenevvü’) Bağlamında Furkân 77 ve Mü’min 60. Âyetlerin Yorumu” isimli çalışmadır.¹³ Araştırmacı çalışmada, Furkân 70 ve Mü’min 60 âyetlerindeki dua kelimesinin ihtiva ettiği; iman, ibadet, talep ve davet anlamlarını tenevvü’ ihtilafı bağlamında incelemiştir. Ayrıca, “Kur’ân Âyetlerinde Anlam Zenginliği ve Âyetlerdeki Muhtemel Farklı Anlamları Bire İndirme İmkânı” isimli makale de anlam çeşitliliğinin sebeplerini çeşitli yönleriyle ortaya koyan çalışmalardan bir diğeridir.¹⁴

Bu çalışmada, Furkân 43. âyeti, tefsir literatüründeki tenevvü’ ihtilafı bağlamında inceleme konusu yapılmıştır. Çalışmada önce genel manada “ihtilaf” kavramı açıklanmış ardından da “tenevvü’ ve tezâd ihtilafı” kavramları kısaca izah edilmiştir. Âyetin merkezi kavramı olan hevâ kelimesi de konunun anlaşılması açısından lügat ve terim anlamı ile incelenmiştir. Sonrasında ise inceleme konusu yapılan âyet bağlamında tenevvü’ ihtilafının sebepleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu meyanda konuyla ilgili olarak âyetin anlam dünyasını etkileyen takdim-tehir konusuna değinilmiştir. Zira âyetteki gramatik dizilim, müfessirler tarafından farklı yönleri ile açıklanmış ve bu tertibin (takdim-tehirin) manaya etkisi hususunda bir hayli görüş ortaya konmuştur. Bazı müfessirler, âyetin mushaf tertibinde olduğu gibi anlaşılması gerektiğini ve âyet lafızlarının sabit olduğunu ileri sürerken bazıları ise âyette takdim-tehir olduğunu ifade etmiş ve yorumlarını bu muvacehede yapmışlardır. Türkçe Kur’an meâllerinin ekserisinde ise ikinci görüş hâkim olmuş ve âyetin gramatik dizilimine aykırı olan fakat mefhum itibariyle yanlış olmayan mana tercih edilmiştir. Bu tercihin, ilgili tefsir kaynaklarının verilerinden mi yoksa meâl çalışmalarının ekseriyetle birbirinden istifade etmesinden mi kaynaklandığını tespit etmek ise oldukça güçtür.

1. İhtilaf Kavramı ve Tefsirde İhtilaf

İhtilaf kelimesi görünen ilk anlamı ile çoğu zaman olumsuz bir imaj taşısa da her zaman menfi anlam ifade etmez. Lügatte ilk anlam olarak; balta, keser gibi şeylerin kesici ucu anlamına gelen الحَافُ “el-halfu” kelimesi,¹⁵ ilginç olarak insan dudaklarının açılıp birbirinden uzaklaşması manasını da taşır.¹⁶ “h-l-f” kökünden gelen حِلاف “hılâf” geride kalmak, başka olmak, اختلاف “ihtilaf” ise “bir

¹⁰ Şadi Eren, “Kur’ân’ın Bütünlüğü ve Tefsirde Tenevvü’ İhtilafı”, *EKEV Akademi Dergisi* I/2 (1998), 23-32.

¹¹ Talat Salah Al-Farhan, “İhtilâf’ül-Kırâât’ül-Kur’âniyye ve Eseruhû fi Tenevvü’i’l-Ma’nâ = The Differences of Recitations of Qur’an and Impact of them on Various Meanings”, *Journal of Intercultural and Religious Studies: JIRS* 1 (2011), 165-183.

¹² M. Rahmi Telkenaroğlu, “İslami İlimlerde Birleştirici Yorum ‘Tenevvü İhtilafı’”, *Diyanet İlmî Dergi* XLVIII/2 (2012), 31-57.

¹³ Abdullah Temizkan, “Tefsir’de Çeşitlilik (Tenevvü’) Bağlamında Furkân 77 ve Mü’min 60. Âyetlerin Yorumu”, *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* XIII/2 (2021), 845-863.

¹⁴ Nurettin Çiftçi, “Kur’ân Âyetlerinde Anlam Zenginliği ve Âyetlerdeki Muhtemel Farklı Anlamları Bire İndirme İmkânı”, *Balikesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/Balikesir Theology Journal* 13 (2021), 249-264.

¹⁵ Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm el-Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî (b.y.: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, ts.), 4/265.

¹⁶ Ferâhîdî, *Kitâbü’l-ayn*, 4/265.

şeyin diğer şeyi takip etmesi, peşi sıra gelmesi, birbirinin yerine geçmesi, çekişmesi, niza etmesi ve anlaşmazlığa düşmesi” gibi manalara gelmektedir.¹⁷ Terminolojide “hılaf”, ötekine zıt olmayı ifade ederken “ihtilaf” ise her zaman bu manaya gelmez.¹⁸ Bu sebeple usul alimleri, ihtilafı, her zaman diğerine zıt olan şey olarak değil, biri diğerine tercih edildiği zaman hükmün matlânı değiştirmeyen farklılık olarak da değerlendirmişlerdir.¹⁹ Terim olarak ihtilaf; “söz veya davranışta birinin tuttuğu yoldan başka bir yol tutmak” manasına gelmektedir.²⁰

Tefsir ilminde ihtilaf, en genel manada âyet lafızlarının delalet ettiği anlam cihetlerinin farklılığından oluşmuştur denilebilir. Bir başka deyişle, “tefsir’de ihtilâf denildiğinde âyetler, âyetlerdeki ifade ve kelimeler hakkında müfessirlerin farklı görüşler belirtmesi” şeklinde de ifade edilmiştir.²¹ Kur’an âyetlerinin lafızlarının delalet ettiği muhtemel manalar hem lafzın yapısından hem de muhatapların birbirinden farklı tabiat, zekâ, eğitim ve temayül gibi değişkenlerden kaynaklanabilmektedir.

Kur’an lafzı açısından ihtilafa neden olan sebepler, lafzın dilde taşıdığı farklı anlamlardır. Mesela Bakara Sûresi 228. âyetinde geçen كُرُؤُ (kurû’) ifadesi hem hayız hem de hayızdan temizlenme manasına gelmekte ve müfessirler nezdinde farklı şekillerde yorumlanmaktadır.²² Âyetteki mezkûr kelimenin hem hayız hem de hayız halinden çıkma (temizlik) olarak yorumlanması, tefsirde zıtlık ihtiva eden bir ihtilafıdır. Fakat karşıtlık ihtiva eden bu zıtlık, hilâf olarak değil ihtilaf olarak isimlendirilmiştir. Zira hilâf ile ihtilaf arasındaki ayırt edici temel fark, ihtilafın delile dayalı, hilâfın ise bir delile istinat etmeden ileri sürülen görüş olmasıdır.²³ Bu âyetteki (kurû’) ifadesinden çıkan ihtilaf ise ister hayız isterse temizlik (tuhûr) manasında alınsın lafzın delaletine dayanmaktadır. Dolayısıyla bu bir hilâf değil ihtilafıdır.²⁴

Tefsirde ihtilaf sadece lafzın çok anlamlılığı (zû vucûh) yönünden oluşmamakta, müfessirlerin şahsi müktesebatı ve/ya düşünsel temayülleri de farklı manaların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Şu örnek buna ilginç bir misaldir. Ankebût Sûresi 69. âyetindeki وَإِنَّ اللَّهَ لَمَعَ الْمُحْسِنِينَ ifadesi klasik tefsir geleneğinde “...hiç şüphesiz Allah iyilerle beraberdir, Allah’ın yardımı onlarıdır” şeklinde açıklanırken²⁵ işârî tefsir geleneğinde, “mücadele ile dışını temizleyip süsleyenlerin içi, Allah tarafından aydınlatılır”

¹⁷ İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-luga*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beirut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 4/1355; Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab* (Beirut: Dâru's-Sadr, ts.), 9/82-93.

¹⁸ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l- Ma'rife, 2001), 294.

¹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib el-Bâkîllânî-Abdulhamîd b. Alî Ebû Zenîd, *et-Takrîb ve'l-irşâd "(es-sağîr)"* (Beirut: Müessetü'r-Risâle, 1998), 3/106.

²⁰ Şükrü Özen, “İhtilâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/565-568.

²¹ Recep Demir, “Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri = The Case of Conflict in Interpretation and Preference Principles”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2021), 1-35.

²² Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî el-Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, ed. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn (Beirut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.), 1/440-441.

²³ Şükrü Özen, “Hilâf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/527-538.

²⁴ Tefsir özelinde hilâf ve ihtilaf konusu ve çeşitleri için bk. Abdurrahmân b. Sâlih eş-Şâyi', *Esbâbü ihtilâfî'l-müfessirîn* (Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1995), 1-26. Ayrıca bk. Muhammed es-Seyyid Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.), 98-103.

²⁵ Ebû'l-Hasen Süleymân b. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte (Beirut: Dâru İhyâ'it-Türâs, 1423), 3/391; Ebû İshak İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelbî (Beirut: Âlemü'l-Kütub, 1988), 4/174; Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşfü ve'l-beyânü an tefsîri'l-Kur'ân*, ed. Rasâilü Câmîyyetün (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015), 21/95.

şeklinde yorumlanmıştır.²⁶ Aynı lafızdan farklı anlam çıkmasının nedeni ise âyetteki لَمَعَ kelimesinin, ana akım tefsir geleneğinde te'kid lamı ile birliklilik (müşareket) ifade eden مَعَ edatının anlamından kaynaklanırken, işârî tefsir geleneğinde mezkur kelime مَعَ يَلْمَعُ لَمَعًا mazi fiilinden aydınlatma/parlatma manası esas alınarak açıklanmıştır. Fakat görüldüğü üzere bu anlamlardan ikisi de aynı lafız farklı değerlendirilmesinden çıkmakta olup Kur'an'ın anlam bütünlüğüne de aykırı değildir.²⁷ Bu açıdan her iki yorum bir tenevvü' ihtilafıdır.

1.1. Tenevvü' ve Tezâd İhtilafı

Kur'an-ı Kerim Hz. Peygamber'e, takriben 23 yıl süren bir zaman zarfında indirilmiştir. Kur'an'a muhatap olan müslümanlar bazı âyetleri anlarken bazılarını da anlayamamış ve âyetin delalet ettiği manayı Hz. Peygamber'e sormuşlardır. Fakat bu süreç içinde Hz. Peygamber, Kur'an-ı Kerim'in tamamını ve bütün manalarını tefsir etmemiştir.²⁸

Hz. Peygamber'in irtihalinden sonra sahabe zaman zaman bazı âyetlerin manası hakkında ihtilaf etmişlerdir.²⁹ Fakat sahabenin Kur'an âyetlerinin anlamları hakkındaki ihtilafları, sonraki dönemlerde olduğu kadar yoğun olmamıştır.³⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî (ö. 1915-1977), sahabenin Kur'an hakkında sonrakiler kadar ihtilafa düşmemesini çeşitli nedenlere dayandırmıştır. Ona göre sahabe, âyetin açık/genel (icmâlî) anlamı ile iktifa etmiş ve detay manalar üzerinde konuşmamışlardır. Âyetlerin iniş sürecine ve sebep-i nüzûle şahit oldukları için âyet lafızlarının tam olarak neyi ifade ettiklerini bildiklerinden ve lafızların anlamlarına hâkim olduklarından fazla ihtilaf etmemişlerdir. Ayrıca onlar, sonraki asırların daha yoğun problemi olan, yeni olaylara istinbat ve içtihatlar yoluyla yeni hükümler çıkarma sorunu ile çok fazla karşı karşıya kalmamışlardır. Bu durumlar, onlar arasında ihtilafın az çıkmasına neden olmuştur. Zehebî'ye göre, sahabe asrında tedvin sürecinin başlamaması ve tefsir olgusunun hadis rivayetleri şeklinde (şifahi) aktarılması, ihtilafların sonraki asırlara nazaran daha az olmasının bir başka nedenidir.³¹

İhtilaf olgusu ilk defa sistematik şekilde Takıyyüddîn İbn Teymiyye (ö. 728/1328) tarafından "tezât hilâfî" ve "tenevvü' ihtilâfî" olarak kavramsallaştırılmıştır.³² İbn Teymiyye, selefin genelde ahkamda (fıkhî hükümlerde) ihtilaf ettiğini, tefsir ilminde ihtilaflarının ise az olduğunu ve ihtilafa konu olan şeylerin de tezâd ihtilafı olmayıp tenevvü' ihtilafı kabilinden olduğunu belirtir.³³ Ona göre selefin, tefsirde ihtilaf "zannettiği" şeyler; bazen isimlerin ve sıfatların farklı (mütenevvi) anlaşılması bazen de müsemmanın (isme konu olan şeyin) farklı yorumlanmasıdır. İbn Teymiyye, Müddessir Sûresi 51. âyette geçen فَسْوَرَةٌ kelimesinin, selefin bazıları tarafından ok/mızrak, bazıları tarafından da aslan olarak

²⁶ Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdulmelik Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât (Tefsîru'l-Kuşeyrî)*, thk. İbrâhîm el-Besyûnî (Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kuttâb, ts.), 3/106.

²⁷ Muhammed Vehbi Dereli, "İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/34 (2011), 129-147.

²⁸ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/42.

²⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/46.

³⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/73.

³¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1/73.

³² Ferruh Kahraman, "Tefsîrde Tenevvü ve Tezâd İhtilafı Ayırımının Yetersizliği", *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/24 (Ocak 2013), 85-107.

³³ Ebü'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddimetü fi usûli't-tefsîr* (Beirut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1980), 11-12.

anlaşılmasını tenevvü' ihtilafına örnek olarak zikreder.³⁴

Bu örnekte görüldüğü üzere, tenevvü' ihtilafında, tercih edilen alternatif görüş, özelde Kur'an'ın genelde dinin ruhuna aykırı değildir. Tenevvü ihtilafının tezâd ihtilafına ihtilaf ettiği en keskin ayırım da bu noktadır. İnceleme konusu yapmış olduğumuz Furkân Sûresi 43. âyetinde de hevâ kelimesinin tehir edilmesinden kaynaklanan bir tenevvü' ihtilafı söz konusudur.³⁵ Konunun anlaşılması açısından kısaca hevâ kelimesinin lügat ve terim anlamlarını da vermek yerinde olacaktır.

1.2. Hevâ Kelimesinin Anlam Çerçevesi

Hevâ هَوَى kelimesi هَوَى-يَهْوَى-هَوًى “heviye-yehvâ-heven” fiilinden mastar/isim olup; “meyletmek, yönelmek, sevmek ve arzulamak” manalarına gelir.³⁶ Aynı harflerden müteşekkil olan fakat ikinci bab هَوًى-يَهْوَى-هَوًى “hevâ-yehvâ-heviyyen/hüviyyen” fiilinden gelen ve memdûd formda olan هَوًى mastarı ise “boşluk” manasına gelir.³⁷ Arap dilinde “nefsin yönelimi” için maksûr form هَوًى; “hava, boşluk” kastedildiğinde ise memdûd form هَوًى kullanılır denmiştir.³⁸ *Lisânü'l-Arab'da*, هَوًى kelimesinin, atmosferdeki hava anlamına geldiği söylenmiştir.³⁹ Fakat nefsin yönelimi, arzusu anlamındaki maksûr form هَوًى ile atmosferdeki hava/boşluk anlamındaki memdûd form هَوًى kelimeleri arasında anlam ilişkisi olduğu, boşluk/hava manasındaki memdûd mastarın “aklını kullanmayan/akılsız kişi/akıl bakımından boş” manasında kullanıldığı da belirtilmiştir.⁴⁰ Hevânın bir diğer anlamı da “iki şey arasındaki mesafe olup, evin temeli ile çatısı ve kuyunun dibi ile en yukarısı” arasındaki mesafe için kullanılmıştır.⁴¹ Bu anlam, kelimenin iki uç arasında düzensiz, ilkesiz ve rastgele gidiş geliş manasında kararsızlığa işaret olarak yorumlanabilir. Hevânın, şuursuz/bilinçsiz takip/taklit anlamı da mevcut olup وَحَاوَى الْقَوْمَ مِنَ الْمَهْوَاةِ ifadesi, “kavim ardı sıra, birbirini takip ederek yüksekte/uçurumdan atladı, düştü” anlamına gelmektedir.⁴² Düşme, batma anlamında kullanımı, Kur'ân-ı Kerîm'de de geçmekte olup helak edilen bir kavmin akıbeti için وَالْمُؤْتَنِكَةَ أَهْوَى “altı üstüne gelen şehirler” olarak zikredilmiştir.⁴³ Nefsin yönelmesi ve meyletmesi manasında Hz. İbrâhim'in bir duasında fiil-i muzari تَهْوَى kalıbında geçen hevâ kelimesi⁴⁴ bu yönüyle kuvvetli arzu, dilek manasını da taşımaktadır.⁴⁵ Zira dâimî hevâyı, “insanın bir şeye olan sevgisi ve o sevginin kişinin benliğine hâkim olması” anlamında da tanımlamışlardır.⁴⁶ Bu sevgi, arzu (hevâ), kişinin aklını ve düşünme melekelerini yok ettiği zaman دَهَبَتْ بِهَوَاهِ وَعَقْلُهُ “hevâsı onun aklını aldı, götürdü, yok etti” denmiştir.⁴⁷ Bu sebeple şeytanın iğvasına uyup kendisine hiçbir yararı veya zararı

³⁴ İbn Teymiyye, *Mukaddime*, 17.

³⁵ Araştırma konusu yapmış olduğumuz âyetin anlam olarak bir benzeri el-Câsiye sûresinde de geçmekte olup söz konusu âyette de müşriklere aynı eleştiri yöneltilmiştir. bk. el-Câsiye 45/23.

³⁶ el-Ferâhîdî, *Ayn*, 4/105.

³⁷ el-Ferâhîdî, *Ayn*, 4/104.

³⁸ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd el-Ezdî, *Cemheratü'l-luga*, thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyin, 1987), 1/251.

³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/370.

⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/370.

⁴¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/370.

⁴² İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/370.

⁴³ en-Necm 53/53.

⁴⁴ İbrâhîm 14/37.

⁴⁵ Bu manada kullanım için bir başka örnek için bk. el-Bakara 2/87.

⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/372.

⁴⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15/373.

dokunmayacak putlara tapan kimse, Kur'ân-ı Kerîm'de اسْتَهْوَتْهُ الشَّيَاطِينُ "şeytanın saptırıp hevâya, boşluğa, akılsızlığa sevk ettiği"⁴⁸ kişi olarak betimlenmiştir. Bir şeye duyulan sevgi, arzu (şehvet) anlamına gelen hevâ, önceleri makbul ya da merdud hevâ olarak tasnif edilirken sonraları olumsuz anlamı ile öne çıkmıştır.⁴⁹ Hevâ kelimesi Kur'ân-ı Kerîm'de isim, fiil ve çoğul formları da dahil olmak üzere 38 yerde zikredilmiştir.⁵⁰

Terim olarak hevâ; "doğruluk, hak ve faziletten saparak haz ve menfaatlere meyleden nefis" olarak tanımlanmıştır.⁵¹ "Cahiliye döneminde genellikle 'nefsin tutkusu' manasında iyi yahut kötü her türlü istek ve arzu için kullanılırken"⁵², Kur'ân-ı Kerîm'de hem tekil hem de çoğul kullanımların hepsinde olumsuz anlamda kullanılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'de çoğunlukla uyulmaması gereken⁵³ nefsi his olarak tanımlanan hevâ, uyulduğu zaman kişiyi ve toplumu⁵⁴ hatta yerleri ve gökleri helake sevk edecek kötülük kaynağı olarak belirtilmiştir.⁵⁵ Hevâ olgusunun insan benliği üzerindeki bu güçlü etkisinden dolayı insanı dalalete sevk eden başlıca neden olduğu ileri sürülmüş ve hevânın, "hakikatten beyan olunan bilginin zıddı" olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶

2. Furkân 25/43. Âyetin Türkçe Meâllerdeki Çevirisi

Günümüz itibari ile Türkçe yapılmış iki yüzden fazla meâl bulunmaktadır. Dolayısıyla bir makale çalışmasında bu meâllerin tamamının bir âyet hakkındaki çevirisini/yorumunu aktarmak makalenin hacmi düşünüldüğünde mümkün gözükmemektedir. Fakat www.kuranmeali.com web sayfasında bulunan meâllere bakıldığı zaman meâl müelliflerinin مَنْ أَخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ ifadesini şu ifadelerle çevirdikleri görülmektedir.

"Gördün mü dileğini mabut yapanı"? (A. Gölpınarlı), "Kendi istek ve tutkularını (nefsi hevâsını) ilâh edinen(ler)i gördün mü"? (Abdullah-Ahmet Akgül), "İstek ve arzularını kendisine ilâh edinen kimseyi gördün mü"? (A. Parlıyan), "Şahsî arzu ve ihtiraslarını kendisine tanrı haline getiren kimseyi görüyor musun"? (A. Tekin), "Arzularını kendine ilâh edinmiş olanı gördün mü"? (A. Varol), "Kendi istek ve tutkularını (hevâsını) ilâh edineni gördün mü"? (A. Bulaç), "(Ey Rasûlüm) gördün mü, o nefis arzusunun ilâh edineni"? (A.F. Yavuz), "Hevâ ve hevesini kendisine ilâh edineni görmedin mi"? (B. Sağlam), "Nefsinin arzusunun tanrı edineni gördün mü"? (B. Bayraklı), "Kendi havasını, Tanrı edinen birisini görmedin mi"? (B. Atalay), "Hevâ ve hevesini tanrı edinen kimseyi gördün mü"? (C. Külünkoğlu), "Ne zan idiyorsun? Kendi heveslerini Allah ittihâz idenlerin vekîli mi olacaksın"? (C. Said), "Hevesini kendine tanrı edineni gördün mü"? (DİB eski), "Kendi nefsinin arzusunun kendisine ilâh edineni gördün mü"? (DİB yeni), "Bayağı arzularını tanrılaştıran kişiyi gördün mü"? (DİB Kur'an Yolu), "Kötü duygularını kendisine tanrı edinen kimseyi gördün mü"? (Diyanet Vakfı), "Egosunu tanrı edinen kişiyi gördün mü"? (E. Yüksel), "Kötü duygularını kendisine tanrı edinen kimseyi

⁴⁸ el-En'âm 6/71.

⁴⁹ Muhammed b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılâhâtü'l-fünûn ve'l ulûm*, ed. Alî Dahrûc (Beirut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996), 2/1745.

⁵⁰ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu'cemü'l-müfrehes* (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996), 830-831.

⁵¹ İsfahânî, *el-Müfredât*, 849; Mustafa Çağrıncı, "Hevâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/274-276.

⁵² Çağrıncı, "Hevâ", 17/274-276.

⁵³ en-Nisâ 4/135; es-Sad 38/26; el-Mâide 5/48, 49, 77; el-En'âm 6/150; eş-Şûrâ 42/15; el-Câsiye 45/18.

⁵⁴ el-Bakara 2/120, 145; el-En'âm 6/119; er-Ra'd 13/37; el-Kasas 28/50; Muhammed 47/14, 16; el-Kamer 54/3.

⁵⁵ el-Mü'minûn 23/71.

⁵⁶ Toshihiko Izutsu, *Kur'ân'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*, çev. Selahattin Ayaz (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 224.

gördün mü"? (Elmalılı sad.), "Hevâsını (nefsânî arzularını) ilâh edineni gördün mü"? (E. Demiryent), "Hevâsını ilâh edinen kimseyi görüyorsun"! (E. Aktaş), "Gördün mü o hevâ (ve hevesini) Tanrı edinen kimseyi"? (H. B. Çantay), "Hevâsını (nefsânî arzularını) kendisine ilâh edinen kimseyi gördün mü"? (H. Neşriyat), "Kendi arzularını ilâh edineni gördün mü"? (İ. Yorulmaz), "Sen dürtüsünü kendine tanrı edinen kimseyi görmedin mi"? (İ. H. Baltacıoğlu), "Hevesini mâbut edinen kimseyi görüp bildin mi"? (İ. H. İzmirli), "Arzu ve heveslerini [hevâ] kendine tanrı edineni gördün mü"? (İ. Yakıt), "Kendi istek ve tutkularını (hevâsını) ilâh edineni gördün mü"? (K. Çelik), "Arzu ve tutkularını kendisine ilâh edinen kimseyi gördün mü? Zevklerini, çıkarlarını, ihtirâslarını hayatın biricik ölçüsü hâline getirerek bunları kendisine tanrı edinen kimsenin ne kadar zavallı ne kadar aşağılık hale geldiğini görüyorsun, değil mi"? (M. Kısa), "Gördün mü, kendi hevâsını kendi ilâhı edinen kimseyi"? (M. Özdemir), "Kendi duygu ve düşüncelerini tabulaştırana bak"! (M. Çakır), "Arzularını heveslerini kendine ilâh edineni gördün mü"? (M. Çoban), "Arzusunu ilâhı edineni gördün mü"? (M. Okuyan), "Sen hiç kendi hevâ ve heveslerini tanrılaştıran [birin]li düşündün mü"? (M. Esed), "Arzu ve heveslerini ilâh edinen şu kimseyi görüyorsun değil mi"? (M. Çavdar), "Tanrısı olarak hevâî arzularını benimseyen kimsenin durumunu göz önüne getirsene bir"! (M. İslamoğlu), "(Ey Muhammed) hevâ ve hevesini ilâh edinen, o kimseyi gördün mü"? (O. Kuntman), "Kendi nefsinin arzusunu ilâh edineni gördün mü"? (O. Fırat), "Gördün mü o hevâsını mabut ittihaz eden"? (Ö. N. Bilmen), "Baksana şu kendi hevâ ve heveslerini tanrı edinen kimseye"! (S. Yıldırım), "Arzusunu tanrı edinen kimseyi gördün mü"? (S. Ateş), "Hevâsını ma'bûd ittihaz eden kimseyi görmedin mi"? (S. Tefvik), "Kendi arzusunu kendine ilâh yapanı gördün mü"? (S. Vakfı), "Arzularını ilâh edinen kimseyi gördün mü"? (Ş. Piriş), "Heveslerini tanrı edinen kimseyi gördün mü"? (Ü. Şimşek), "İğreti arzusunu ilâh edinen kişiyi gördün mü"? (Y. N. Öztürk).⁵⁷

Görüldüğü üzere yukarıda meâllerini aktardığımız 43 meâlin hepsi, Furkân 43. âyeti, "hevâyı ilâh edinmek" merkezinde çevirmişlerdir. Matbu olarak başvurduğumuz meâllerden. Mustafa Öztürk'ün çevirisi de aynı mefhumda olup, "[Ey Peygamber!] Hevâ ve hevesini, boş arzu ve isteklerini kendisine ilâh/tanrı edinen kimseyi görüyorsun değil mi?! biçimindedir.⁵⁸ Tefhîmu'l-Kur'ân tefsirini Türkçeye çeviren heyet de âyeti; "Kendi istek ve tutkularını (hevâsını) ilâh edineni gördün mü"?⁵⁹ şeklinde tercüme etmiştir.

Ulaşabildiğimiz Türkçe Kur'an meâlleri içerisinde âyete farklı anlam veren iki meâl müellifi tespit edebildik. Bu müelliflerden Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır (ö. 1942) âyeti, "Gördün mü o ilâhını hevâsı ittihaz eden? anlamında çevirmiştir. Fakat yukarıda gösterildiği üzere Elmalılı'nın bu çevirisi, meâlin sadeleştirme çalışmasında anlam dönüşümüne uğramıştır. Yani meâli sadeleştirenler, müfessirin takdir ettiği meâli dönüştürmüşlerdir.

Âyeti "ilâhı hevâ etmek" anlamında çeviren bir başka meâl müellifi ise Mehmet Türk'tür. Müellif âyeti, "O ilâhını, keyfine göre tanımlayan adamı gördün mü? şeklinde çevirmiştir. Mehmet Türk, âyet meâline vermiş olduğu dipnotta, âyeti, "arzularını/hevâsını ilâh edinen" şeklinde çevirmemesinin gerekçesini şöyle izah etmiştir:

"Bu bölümün "arzularını ilâh edinen" şeklinde tercüme edilmeyip de (O ilâhını, keyfine göre

⁵⁷ Türkçe Kur'an Mealleri (Kur'an Mealleri), "Furkân Sûresi 43. Âyet" (Erişim 24 Mayıs 2024)

⁵⁸ Mustafa Öztürk, *Kur'an-ı Kerim Meali (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri)* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2014), 411.

⁵⁹ Ebü'l-A'lâ Mevdûdî, *Tefhîmü'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayani vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991), 3/590.

tanımlayan adamı gördün mü?) şekilde tercüme edilmesinin sebebi (الَّذِي) fiilinin birinci mef'ulünün (الله), ikinci mef'ulünün ise (هَوَاهُ) olmasıdır. Kanaatimizce bu şekildeki tercüme daha doğrudur ve kapsamlıdır."⁶⁰

Müellif ilgili dipnotta devamla; “*Bunlar; dini, insanın sadece keyif ve zevkinden ibaret görüp, gönülleri neyi isterse, ona taparlar...*” açıklamasında bulunmuş⁶¹ ve âyetteki “*ilâhı hevâ edinmek*” manasına işaret etmiştir. Mehmet Okuyan da ilgili âyetin meâline düştüğü dipnotta, âyetin, “*ilâhını arzusu edineni gördün mü*” şeklinde de yorumlanabileceğini ifade etmiştir.⁶²

3. Klasik ve Modern Dönem Tefsirlerinin Âyet Yaklaşımları

Tefsirde tenevvü' ihtilafı bağlamında inceleme konusu yapmış olduğumuz âyet, tefsir literatüründe genel olarak iki şekilde yorumlanmıştır. Âyetin iki farklı şekilde anlaşılmasına etki eden faktör, âyet ibaresinin tertibindeki takdim-tehir meselesidir. Arap dilinde Kur'an'ın nüzülü öncesinde de çokça kullanılan⁶³ edebî üsluplardan birisi olan takdim-tehir üslubu, Kur'an-ı Kerim'de de sıkça kullanılmıştır.⁶⁴ Birçok uygulama nedeni ve biçimi olan takdim-tehir, “*cümle dizini içinde sonra getirilmesi gereken bir lafız herhangi bir sebepten ötürü öne almak, tehir ise; önce gelmesi gereken bir kelimeyi bir gerekçeye binaen sonraya bırakmaktır.*”⁶⁵ Arapçada birçok gerekçe ile kullanılan takdim-tehir üslubunun en yaygın uygulanma sebebi, takdim-tehire konu olan lafzın veya olgunun önemine dikkat çekmektir. Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'an* isimli muhalled eserinde, takdim ve tehirin birçok hikmetinden bahseder ve Kur'an-ı Kerim'deki kullanımlarının mana ve olgu üzerindeki etkilerini örneklendirir.⁶⁶ Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392) de takdim ve tehirin farklı gerekçelerini tadat ettikten sonra bu üslubun, insan kalbine ve zihnine verdiği edebî güzelliklere temas eder.⁶⁷

Furkân Sûresi 43. âyet, *أَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهُهُ هَوَاهُ أَفَأَنْتَ تَكُونُ عَلَيْهِ وَكِيلًا* gramatik tertip olarak şu manaya gelmektedir. “*Gördün mü o ilâhını hevâsi ittihaz edeni? Artık ona sen mi vekil olacaksın?* Elmalılı merhumun bu şekilde çevirdiği âyet, müfessirler tarafından farklı anlamlarda yorumlanmıştır. Müfessirleri âyetin anlamı hakkında farklı yorumlara sevk eden temel amilin mefulerin takdim ve tehiri ile ilgili olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Mushaf tertibinde görüldüğü üzere *إِلَهُهُ* “*ilâhehû*” kelimesi, *اتَّخَذَ* “*ittehaze*” fiilinin birinci mefulü olup ikinci meful ise *هَوَاهُ* “*hevâhu*” kelimesidir.⁶⁸ Bu ifadeden kastedilen şey, “*hevânın, taptığı ilâhı ikame etmesi/belirlemesi/onu istediği zaman edinmesi, reddetmesi veya değersizleştirilmesi gibi manalara gelmektedir.*”⁶⁹ Buna göre hevâ tapınılan şey değil, taptığı şeyi belirleyen ve oluşturan

⁶⁰ Türkçe Kur'an Mealleri (Kur'an Mealleri), “Furkân Sûresi 43. Âyet” (Erişim 24 Mayıs 2024)

⁶¹ Türkçe Kur'an Mealleri (Kur'an Mealleri), “Furkân Sûresi 43. Âyet” (Erişim 25 Mayıs 2024)

⁶² Türkçe Kur'an Mealleri (Kur'an Mealleri), “Furkân Sûresi 43. Âyet” (Erişim 11 Aralık 2024)

⁶³ Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Fehmü'l-Kur'an ve meânîhi*, ed. Hüseyin el-Kutlî (Dâru'l-Kindî, Dâru'l-Fikr, ts.), 476.

⁶⁴ Ahmet Tekin, “Kur'an'da Takdim-Tehir'in Gerekçeleri”, *Batman Akademi Dergisi [Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi]* 1/1 (2017), 30-44.

⁶⁵ Tekin, “Kur'an'da Takdim-Tehir'in Gerekçeleri”, 30-44.

⁶⁶ Celâleddin es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'an*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (el-Heyetü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetu li'l-Küttâb, 1974), 3/40.

⁶⁷ Ebü Abdullah Bedruddin Muhammed b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'an*, ed. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrahim (Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübü'l-Arabiyyeti İsa el-Bâbî ve Şürekâühü, 1957), 3/233.

⁶⁸ Yâsîn Câsim el-Mühaymid, *el-İ'râbü'l-mühîd min tefsiri'l-bahri'l-mühîd* (b.y.: y.y., ts.), 7/71.

⁶⁹ Mühaymid, *el-İ'râbü'l-mühîd*, 7/71.

şeydir. “Hevâya tapmak” ile “hevânın taptığını belirlemesi” arasında şöyle bir fark ortaya çıkmaktadır. Birincisinde insan hevâsına tapmaktadır. Bu kötü bir şeydir. Ama ikincisinde insanın neye tapacağına/ilâhına, onun hevâsı/egosu karar vermekte ve kişi taptığı şey (ilâh/put) üzerinde tam bir hakimiyet kurmaktadır. Bu durum hevâya tapmaktan daha şedid bir vaziyet arz etmektedir. Zira kendi ilâhını bile yöneten, düzenleyen ve seçen bir insanın egosu daha tehlikeli bir hal arz etmektedir.

Bazı dilcilere göre ise, ^{هَوَىٰ} “ilâhehû” kelimesi, ikinci meful konumundadır ve takaddüm etmiştir. Bu görüşe göre ^{هَوَىٰ} “hevâhu” kelimesi birinci meful olup tehir edilmiştir.⁷⁰ Bu tertibe göre anlam, “hevâsını ilâh edineni gördün mü? şeklinde olmaktadır. Türkçe meâllerin ekseriyetle tercih ettiği bu anlam, müfessirlerin birçoğu tarafından da tercih edilmekle birlikte yukarıda kısmen izah ettiğimiz birinci anlamı da tercih eden âlimlerin sayısı az değildir.

İlk dönem müfessirlerinden Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) âyet hakkında ayrıntılı bir bilgi vermemiş ve âyetin, “bir şeye (puta) yönelen (هوى شيئا) ve ona tapınan “Hâris b. Kays es-Sehmî isimli bir şahsı işaret ettiğini aktarmakla yetinmiştir. Âyetteki, “sen ona vekil mi olacaksın” ifadesinin ise “dilediğini yapan kimseyi” zorla mı hidayete erdireceksin anlamına geldiğini ifade eden Mukâtil, tapınılan şeyin ne olduğuna dair bir açıklamada bulunmamıştır.⁷¹ Yahyâ b. Sellâm (ö. 200/816), Hasan el-Basrî’den (ö. 110/728) nakledilen bir görüşe göre âyetin, hevâsının peşine takılan veya dilediği şeyi yapan münafıktan bahsetmektedir⁷² şeklinde açıklanmıştır. Fakat Furkân Sûresi münafık popülasyonunun nerdeyse hiç olmadığı Mekke döneminde inmiştir. Rivayet bu yönüyle tartışmalıdır. Yahyâ, kendi görüşü olarak bu âyetin müşriklerle ilgili olduğunu belirtmiştir.⁷³

Taberî (ö.310/923); hevâ kelimesini şehvet olarak açıklamış ve bu şehvetin kişiye istediği şeyi mâbud olarak tercih etme alanı açtığını söyledikten sonra müşriklerden bir adamın bir taşa ibadet ettiğini fakat o taştan daha güzel bir taş gördüğü zaman tapındığı taşı atıp yeni taşı put edindiğini ve bunu dilediği kadar yaptığını yani kendi arzusu için istediği ilâhı/putu seçtiğini söylemiştir.⁷⁴ Taberî, kişinin dilediği şeye tapmasını ve taptığını değiştirmesini hevânın ilâhlaştırılması olarak açıklamıştır. Zeccâc da (ö. 311/923) âyetin, istediği taş/puta tapan müşriklerle ilgili olduğunu söylemiş ve bunu yapan kişinin aslında hevâsına kulluk ettiğini ve bu davranışlarının akıbetini düşünmeyen kimseler olduklarını ifade etmiştir.⁷⁵

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), âyetin iki şekilde anlaşıldığından bahsetmiştir. Birinci görüşe göre âyet, “müşriklerin görünüş ve biçimini beğendikleri taşlar veya başka şeylerden ilâhlar edinmeleri ve daha güzel bir taş buldukları zaman taptıkları taşı bırakıp beğendikleri taş kulluk etmeleri” anlamına gelmektedir. İkinci görüşe göre ise hiçbir ilke ve sınır belirlemeden canlarının istediği şeye uluhiyet özelliği vermeleridir.”⁷⁶ Mâtürîdî’nin aktarmış olduğu bu ikinci görüş, âyetin gramatik dizilimine denk

⁷⁰ Ahmed Abîd ed-De’âs, *İrâbü’l-Kur’ân’il-Kerîm* (Dimeşk: Dâru’l-Münîr ve Dâru’l-Fârâbî, ts.), 2/372.

⁷¹ Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 3/236.

⁷² Yahyâ b. Sellâm Kayravânî, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelbî (Beyrut: Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, 2004), 1/483.

⁷³ Kayravânî, *Tefsîru Yahyâ*, 1/483.

⁷⁴ Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî et-Taberî, *Câmiu’l-beyân an te’vili’ âyi’l-Kur’ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir (Mekketü’l-Mükerreme: Dâru’t-Terbiyyeti ve’t-Türâs, ts.), 19/274.

⁷⁵ Zeccâc, *Me’âni’l-Kur’ân*, 4/69.

⁷⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te’vîlâtü’l-Kur’ân*, thk. Bekir Topaloğlu (İstanbul: Dâru’l-Mizân, 2007), 8/28.

düşen anlamdır. Zira bu görüş, kişinin hevâsının ilâhını belirlemesine işaret etmektedir. Müfessir, kendi görüşü olarak bu ifadenin, ulûhiyyeti ve rubûbiyyeti kesin olan Allah'ı terk edip haklarında hiçbir delil olmayan ilâhlara kulluk etmek manasında olduğunu söylemiştir. Mâtürîdî, müşriklerin hiçbir delile dayanmadan putlar edinmelerinin ve onlara kulluk yapmalarının tek manasının, hevâya kulluk anlamına geldiğini de söylemiştir.⁷⁷ Yani Mâtürîdî'ye göre anlam, görünüşte puta tapan insanların aslında hevâlarına taptıkları manasındadır. Müfessir bu yorumları ile iki mananın da mümkün olduğuna işaret etmektedir.

Mekkî b. Ebî Tâlib (ö. 437/1045) ise âyetin, "herhangi bir delile ve burhana dayanmadan arzulan şeyi ilâh yapmak" anlamına geldiğini söylemiştir.⁷⁸ Kanaatimize göre müfessir, bu yorumu ile hevânın ilâh olmasını değil, tapınılan ilahların hevâ edinilmesini kastetmiş gözükmektedir. Çünkü kişinin, istediği şeyi ilâhı yapabilmesi, istemediği şeyi ise ilâhlık statüsünden indirmesi onun ilâhı üzerine tam bir otorite kurduğu yani onu berhava ettiği manasına gelmektedir. Nitekim putlarına karşı çok saygılı olan Arapların, işlerine gelmediği zaman onlara karşı hurçınlaştığı, hakaret ettiği ve hatta fiili saldırıda bulunduğu bildirilmiştir. *Kitâbu'l-Esnâm'ın* müellifi İbnü'l-Kelbî'nin (ö. 204/819) aktardığı bir olay, müşrik Arapların şahsi çıkarlarına aykırı düştüğü zaman putlarına bile saygılarının olmadığını göstermektedir. Rivayete göre cahiliye Araplarının en ünlü şairlerinden İmruülkays b. Hucr, Esed oğulları tarafından öldürülen babasının intikamını almak için Zülhalasa putunun onayını almak üzere gelir. Putun huzurunda intikam izni için üç kere fal oku çeken şair, üçünde de "hayır" kelimesi çıkınca çok öfkelenir, fal oklarını kırar, okları Zülhalasa putunun yüzüne fırlatır ve "babanın cinsel organını ısırasın. Eğer senin baban öldürülmüş olsaydı beni engellemezdin" der. Sonra inançlarına göre çok önemli olan fal oklarının (putunun) kararını dinlemez ve Benî Esed'e saldırarak babasının intikamını alır.⁷⁹ Bu olay, çöl ikliminin aşırı özgür ve kayıtsız ortamında yaşayan müşrik Arapların, çıkarlarına ters düştüğü zaman tanrılarına bile kafa tutabileceğini gösteren bir örnektir. Furkân 43. âyetinin anlamı bu noktadan düşünüldüğü zaman, insan egosunun yeri geldiği zaman tapındığı şeyi bile hevâ edebileceği/değersizleştirebileceği anlaşılmaktadır. Bu mana bir yönüyle insan hevâsının/egosunun gücünü gösterirken diğer yönüyle âyetin mushaf tertibindeki "ilâhını hevâ etmek" manasına da işaret etmektedir denilebilir. Zira hevâ kavramının lugavî anlamının incelendiği bölümde de ifade edildiği gibi kavram sadece nefis ve ego anlamına gelmemektedir. Kavramın bir anlamı da boşluk manasına gelmektedir ve bu anlam esas alınır ise âyette müşriklerin putlarını/ilahlarını menfaatlerine aykırı düştüğü zaman nasıl değersizleştirdiklerine işaret edilmektedir. Çıkarına ters düştüğü zaman kendi putunu/kutsalını bile değersizleştiren insanın da ne kadar tehlikeli bir varlık olacağı aşikardır. Bu sebeple ilgili âyetin hemen ardındaki âyette bu insanların hiçbir şeye kulak vermediği ve asla düşünmediği eleştiri konusu yapılmış, böyle kimselerin hayvan gibi hatta gidişat bakımından onlardan da aşağı olduğuna dikkat çekilmiştir.⁸⁰

⁷⁷ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/29.

⁷⁸ Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib Mekkî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihî ve ahkâmihî ve cümeli'n min fümûni 'ulûmih*, ed. Mecmûatü Rasâilü Câmiiyyetü bikülliyetü't-dirâsâti'l-ulyâ ve'l-bahsi'l-ilmiyyi- Câmîatü'ş-Şârîka (Mecmûatü bühûsü'l-kitâbi ve's-sünne, 2008), 8/5228.

⁷⁹ Ebü'l-Münzîr Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *Kitâbü'l-esnâm*, thk. Ahmed Zeki Bâşâ (Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Misriyye, 2000), 47.

⁸⁰ el-Furkân 25/44.

Zemahşerî (ö. 538/ 1144), Kim hevâsına itaat eder, hiçbir delil ve burhanı dikkate almadan herhangi bir şeyi ilâh kabul ederse dininde hevâya uymuş olur ve bu da hevâya kulluk ve onu ilâh edinme manasına gelir demiştir.⁸¹ Zemahşerî'ye göre âyetteki "ilâh" kelimesi önemine binaen (inayet için) hevâ kelimesinden önce zikredilmiştir. Yani ona göre ifade اتَّخَذَ هَوَاهُ آلِهَةً "hevâsını ilâh edindi" şeklindedir. Fakat ilâh kelimesi ile hevâ kelimesi takdim tehir yapılmıştır. Müfessir İbn Arafe (ö. 803/1401), Zemahşerî'nin bu yorumuna karşı çıkmış ve hevâ kelimesinin terkipteki sübutu sebebi ile burada takdim tehir olmadığını söylemiş ve ifadenin takdim tehir yöntemi ile yorumlanması ve "hevâsını ilâh edindi" şeklinde anlaşılmasının hatalı olduğunu belirtmiştir. İbn Araf'e'ye, Zemahşerî'nin, "hevâsı ona hâkim oldu yani hevâsı ilâhı oldu" sözü hatırlatılınca o, doğrusunun kendi görüşü olduğunu söylemiştir.⁸² Ebüssuûd (ö. 982/1574) da Zemahşerî gibi düşünmüş ve "ittehaze" fiilinin ikinci mefulü olan "ilâhen" kelimesinin itina için "hevâ" kelimesine takdim edildiğini ifade etmiştir. Müfessir, bunun aksini düşünenin yani "ilâhını hevâsı yapan" anlamını kastedenin hata yapacağını ifade etmiştir. İfadenin bu şekilde gelmesinin sebebi olarak da hiçbir delile ve burhana bakmadan müşriklerin arzularına göre ilâh edinmesinin karmaşıklığını ifade etmek için olduğunu söylemiştir.⁸³

Fahreddîn er-Râzî (ö. 606/1210), müşriklerin had safhaya varan cehaletleri, hiçbir delile kulak asmamaları ve sadece atalarından gördüklerini taklit etme özelliklerinden dolayı ilâhlarını hevâ konusu edindiklerini ve hevâları onları nereye sürüklerse ona boyun eğdiklerini söyleyerek âyetin, ilâhı hevâ konusu edinmek manasına geldiğini söylemiştir. Râzî'ye göre اتَّخَذَ هَوَاهُ آلِهَةً "hevâsını ilâh edindi" şeklindeki görüş, hasır ifade etmesi sebebiyle zayıf bir görüştür. Âyet bu şekilde anlaşılırsa sadece hevânın ilâh edinilmesi manası çıkar demiştir.⁸⁴

Kurtûbî (ö. 671/1273), Arapların bir şeyi arzuladığı vakit ona yönelip onu ilâhı kıldığını fakat sonra ondan daha güzelini bulduğu zaman önceki putunu bırakıp yeni putuna yöneldiğini aktarmış ve bu davranışın ilâhı hevâ konusu edinmek anlamına geldiğini söylemiştir. Müfessir, İbn Abbâs'ın; "hevâ, Allah'ın dışında tapılan bir ilâhtır" görüşünü de zikretmiş ve hevâya itaatın onu ilâh edinmek anlamına da geleceğini ifade ederek âyetle ilgili iki anlamın da müsavi olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Beyzâvî (ö. 685/1286) de âyette takdim tehir olduğunu ifade etmiş ve âyetin anlamının "hevânın ilâh edinilmesi" manasında olduğunu söylemiştir. Çünkü o kimse, hevâsına itaat etmekte, hiçbir hüccete kulak vermeden ve hiçbir delile bakmadan dinini hevâya itaat üzere inşa etmektedir.⁸⁶ Bu da hevâya tapınmak anlamına gelmektedir.

Dilci müfessirlerden Ebû Hayyân el-Endelûsî (ö. 745/1344), âyetteki ilâh kelimesinin birinci,

⁸¹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnî's-Sevd, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, ts.), 3/282.

⁸² Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbn Araf'e, *Tefsîru İbn Araf'e*, ed. Celâl el-Asyûtî (Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2008), 3/234.

⁸³ Muhammed b. Muhammed b. Mustafa Ebüssuûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 6/221.

⁸⁴ Fahreddîn er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999), 24/463.

⁸⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî (Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Misriyye, 1964), 13/35.

⁸⁶ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Tefsîrü'l-Beyzâvî)*, ed. Muhammed Abdurrahman el-Mer'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1418), 4/125.

hevâ kelimesinin ikinci meful olduğunu belirtmiş ve ifadenin anlamının “hevânın taptığı şeyi ikame etmesi, belirlemesi manasında olduğunu söylemiştir. Endelûsî’ye göre, hevâ kelimesinin başına câr في “fî” takdir edilirse o zaman anlam; “o hevâsından başka ilâh edinmez” manasına gelir. Müfessir, Medine ehlinde bazı kârihlerin âyeti, مَنْ اتَّخَذَ إِلَهًا “ilâhlar edinen kimse...” şeklinde çoğul ve tenvinli biçiminde okuduklarını, “âliheten” kelimesini takdim ettiklerini belirtmiş ve bu kıraate göre âyetin; “kişinin hevâsını birçok yönden ilâh edindiği ve hepsinin hevâsından oluşturulmuş farklı ilâhlar” manasında olduğunu belirtmiştir.⁸⁷ Müfessir bir başka kıraat olarak “ilâhehû” kelimesinin لِإِلَهِ “ilâhетен” biçiminde takdim edilerek okunduğunu ve bu anlamın da “hevâsını ilâh/mabut edindi” manasında olduğunu ifade etmiştir.⁸⁸

Burhânüddîn el-Bikâî’ye (ö. 885/1480) göre, müşrikler, ilâhlarını hevâlarının mevkisine indirerek küçümseyen insanlardır. Onlar ilâhlarına yaptıkları bu muamele ile aslında onlara değil nefislerine taptıklarını göstermektedirler.⁸⁹ Bikâî, âyetin resmi musfahtaki dizilimine göre mana vermiş ve hevânın ilâhını edinmesini, kabul etmesini veya değiştirmesini aşağılama olarak açıklamıştır. Fakat bunu yapan hevânın da ilâhlaştırıldığını söyleyerek her iki dizilimin manasını göstermiştir. Çağdaş müfessirlerden el-Hicâzî (ö. 1972), Bikâî’nin yorumuna benzer şekilde âyetteki ifadenin, “ilâhları hevâ kılınması anlamına geldiğini fakat bunun da sonuçta hevânın ilâhlaştırılması manasında olduğunu söylemiştir.⁹⁰

Âlûsî (ö. 1270/1854), âyetteki “ittehaze” fiilinin iki meful aldığını belirttikten sonra, birinci mefulün هُوَ “hevâhu”, ikinci mefulün ise إِلَهُ “ilâhehû” kelimesi olduğunu söylemiş ve Zemahşerî gibi müfessirlerin de işaret ettiği takdim tehire dikkat çekmiştir. Âlûsî, mefullerin takdim tehir yapılmasının gerekçesi olarak, âyetin odak manasının “ilâh” kelimesi üzerinde yoğunlaşması olduğunu belirtmiştir. Müfessir, âyetin başındaki taaccüp ifadesinin, “sen nefsi için ilâh edineni gördün mü” anlamına geldiğini ifade etmiş ve bu sebeple esasta ikinci meful olan ilâh kelimesinin takdim ettirildiğini söylemiştir.⁹¹

Çağdaş müfessirlerden Tâhir İbn Âşûr (ö. 1973), âyetteki takdim ve tehirlere ilgili olarak, eğer iki mefulun anlamında bir karışıklık olmaz ve hangi mefulde değişiklik meydana geldiği anlaşılmazsa veya takdim halinde elde edilen manayla normal tertip halindeki mana arasında mütekellimin muradı açısından bir fark olmazsa mefullerin yer değiştirmesine gerek yoktur demiştir. Müfessir, mushaftaki tertibe göre anlamın, “ilâhını ibadetini yönelttiği şey, yani neyin kendisinin ilâhı olmasını istiyorsa onu kendisine ilâh kıldığı ve ona uluhiyet takdir ettiği” manasında olduğunu söylemiştir. İbn Âşûr’un bu yorumu, Taberî’nin naklettiği, beğendiği taşa tapan sonra daha güzelini bulunca onu atıp yenisine tapan rivayetine işaret etmektedir denilebilir. Müfessir, âyetteki “ilâhen” ve “hevâ” kelimelerinde takdim tehir yapmadan olduğu gibi mana verildiği zaman anlamın, “ibadet etmeye meylettiği şeyi ilâh kılma” yani hevâsının arzu ettiğini, sevdiğini ilâhlaştırma manasında olduğunu söylemiş ve âyetin bu

⁸⁷ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Atıyye Endelûsî, *el-Bahrü’l-muhît fi’t-tefsîr*, ed. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beirut: Dâru’l-Fikr, 1420), 8/110.

⁸⁸ Endelûsî, *el-Bahrü’l-muhît*, 8/110.

⁸⁹ İbrahim b. Ömer b. Hasan Bikâî, *Nazmü’d-dürer fi tenâsübi’l-âyât ve’s-süver* (Kahire: Dâru’l-Kitâbi’l-İslâmî, ts.), 13/392.

⁹⁰ Muhammed Mahmûd el-Hicâzî, *et-Tefsîrü’l-vâzih* (Beirut: Dâru’l-Ceylî’l-Cedîd, 1413), 2/726.

⁹¹ Ebû’s-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu’l-me’ânî*, ed. Alî Abdalbârî Atıyye (Beirut: Dâru’l-Kütubi’l-İlmiyye, 1410), 10/24.

anlamının bağlama da daha uygun olduğunu ifade etmiştir. Eğer takdim tehir yapılırsa anlamın, “kendisinin bütün davranışlarını yönlendiren hevâsına kulluk” manasına geldiğini ve teşbih-i belîğ yoluyla sanki “hevâsını ilâh gibi edindiği” anlamına geldiğini belirtmiştir. Müfessire göre ikinci anlam hem putlara tapınma hem de hevânın arzu ettiği günahları işleme manalarını ihtiva ettiği için daha kapsamlı bir zem/kınama anlamı ihtiva etmektedir.⁹²

Zühaylî (ö. 2015), ikinci meful olan “ilâhen” kelimesinin önemine binaen takdim edildiğini, asıl dizilimin اتخذ هوأ إلهآ şeklinde olduğunu ve bunun da manasının; hiçbir hüccete kulak vermeden ve delile bakmadan hevâya itaat edip dinini kendi hevâsı üzerine inşa etmek manasına geldiğini söylemiştir.⁹³ Müfessirin âyette takdim ve tehir olduğunu ifade etmesi, “hevâsını ilâh kıldı” anlamını tercih ettiğini göstermektedir.

Âyetin anlamı ile ilgili görüşlerine başvurduğumuz müfessirlerin de işaret ettiği gibi âyet genel olarak iki biçimde tefsir edilmiştir. Müfessirlerin çoğunluğuna göre âyette takdim ve tehir yapılmış olup âyetin anlamı, hevânın ilah edinilmesidir. Bir kısım müfessirlere göre ise âyetin dizilimi resmi mushaftaki hat gibi olup takdim ve tehir söz konusu değildir. Onlara göre âyet, müşriklerin ilahlarına/kutsallarına yaklaşımını eleştirmektedir. Bu eleştirinin amacı da bu insanların hevâlarından edindikleri kutsallara bile saygıları yokken düşünüp gerçeğe ulaşmalarının imkansızlığı sorunudur. Nitekim devam eden âyetlerde bu kimseler davranış itibarıyla hayvanlardan bile aşağı görülmüştür.⁹⁴ Râzî gibi müfessirler, bu anlamın daha belîğ ve kapsamlı olduğunu ifade etmişlerdir. Fakat bu anlam Türkçe meâl telifatına birkaç istisna dışında hiç yansımamıştır. Mezkûr âyeti gramatik dizilime göre meâllendiren müfessir Elmalılı, âyetin yorumunda; “Hevâsını ilah ittihaz eden denilmeyip de ikinci mefulun takdim olunması kasr ifade etmek içindir ki, canının istediğinden başka kendine ilah tanımayan demektir. Böyle kimselerde hiç hak perestîşi yok, sade bir hodgamlık vardır. Kamı da hakîkî menfaati üzere değil, sırf nefsî ve indî kuru kuruntudan ibarettir. Bunlar delil, burhan, hak, hukuk saymaz, sade kendi keyf-u zevkine perestîş ederler, zevkleri kendilerinin mahz-ı felaketi olduğunu bilseler yine hakkı zevklerine feda ederler. Dini de insanın mucerred hissiyatından, yani sadece keyif ve zevkenden ibaret tanırırlar. Gönülleri neye çekerse ona taparlar, hak zevkini aramaz, Hakk’ın rızasını düşünmez, düşünmek istemezler, bilseler yine tanımazlar...”⁹⁵ diyerek yorumlamış ve müşriklerin egolarının büyüklüğüne ve keyiflerine düşkünlüğüne dikkat çekmiştir.

Sonuç

Tefsirde tenevvü’ ihtilafı, lafzın delaletinin lafza aykırı olmamak kaydıyla farklı şekillerde yorumlanması manasına gelmektedir. Bu araştırmada inceleme konusu yapılan Furkân 43. âyeti müfessirler tarafından genel manada iki vecihte yorumlanmıştır. Mezkûr âyet, bazı müfessirlere göre resmi hattaki anlama münasip olarak ilâhın hevâ edinilmesinden bahsetmektedir. Bu görüşte olan müfessirler, âyetin resmi tertibini dikkate almış ve diğer bazı müfessirlerin âyette takdim/tehir vardır

⁹² Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnûsiyye li'n-Neşr, 1984), 19/35.

⁹³ Vehbe ez-Zühaylî, *et-Tefsîrü'l-münîr* (Dimeşk-Sûriye: Dâru'l-Fikr, 1991), 19/70.

⁹⁴ “Yoksa sen, onların büyük çoğunluğunun gerçekten senin davetine kulak verdiklerini yahut doğru dürüst düşündüklerini mi sanıyorsun? Aksine onlar, başka değil, bir hayvan sürüsü gibidirler, hatta tuttıkları yol bakımından daha da sapkındırlar.” el-Furkân 25/44.

⁹⁵ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, ed. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya, (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021), 4/306.

görüşüne katılmamışlardır. Bu müfessirlere göre âyet, ilâhın hevâ edilmesinden bahsetmektedir. Onlara göre bu ifadenin manası, müşriklerin istediği şeye ilâh vasfını vermesi ve taptığı ilâhları değiştirerek ilâhlar üzerinde bir nevi hakimiyet kurmak anlamına gelmektedir. İkinci görüşte olan müfessirlere göre ise âyette takdim/tehir söz konusu olup âyet, hevânın ilâh edinilmesinden bahsetmektedir. Bu görüşte olan müfessirler, arzu ve keyiflerine tapınan insanların esasta hevâlarına taptıklarını ifade etmişlerdir. Onlara göre bu durum hevâyâ tapmak manasına gelmektedir. Bu görüşte olan müfessirler, yorumlarını, âyetteki takdim ve tehir mevcudiyeti üzerine inşa etmişlerdir. Onlara göre âyetin olması gereken dizilimi hevânın birinci meful olması şeklindedir. Fakat ilâh kelimesi öneminden dolayı takdim edilmiş ve mana ilâhı hevâ etmek gibi anlaşılmıştır. Fakat âyet, hevânın ilâh edinilmesinden bahsederek kişinin hevâyâ tapmasını eleştirmektedir.

Müfessirlerin âyetin anlamı hakkındaki bu iki temel görüşü, Türkçe Kur'an meâli çalışmalarına tam olarak yansımamıştır. Zira Türkçe meâller kahir ekseriyetle ikinci görüşü esas almış ve âyetin hevâyı ilâh edinmek manasını kastettiğini düşünerek çeviri yapmışlardır. Bu çeviri tercihleri müfessirlerin yaklaşımlarından kaynaklandığı gibi âyetin meşhur anlamını almak/aktarmak alışkanlığından da kaynaklanabilir.

Çalışmada elde edilen sonuca göre, bu âyet, her iki anlama da açık olmakla birlikte, esas olarak hevânın ilâh edinilmesinden değil ilâhın hevâ edilmesinden bahsetmektedir. Zira âyetin resmi imlasında da görüleceği üzere kelimelerin resmi tertibi bu şekildedir. Ayrıca Râzî'nin de belirttiği gibi hevânın ilâh edinilmesi hasr ifade etmekte ve âyetin anlamını diğer manaya göre daha dar çerçevede tutmaktadır. İlahın hevâ edilmesi manası ise hem hevânın ilâh edinilmesi manasını ihtiva etmekte hem de diğer mana olan ilâhın hevâ edilmesi manasına gelmektedir. Bu daha geniş bir mana olup, âyet, müşrik Arapların, ilâh inancı hakkında nasıl bir savrulmaya ve kayıtsızlığa duçar olduklarından bahsetmektedir. Bu yönüyle âyetin eleştiri havzası daha geniş bir alana işaret etmektedir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfrehes*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1996.
- Al-Farhan, Talat Salah. "İhtilâfî'l-Kırââtî'l- Kur'âniyye ve Eseruhû fî Tenevvüi'l-Ma'nâ = The Differences of Recitations of Qur'an and Impact of them on Various Meanings". *Journal of Intercultural and Religious Studies: JIRS* 1 (2011), 165-183.
- Âlûsî, Ebû's-Senâ Şihâbüddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî. *Rûhu'l-me'ânî*. ed. Alî Abdalbârî Atıyye. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1410.
- Aydar, Hidayet. "Kur'an-Tercümesi-". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 26/404-409. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib. Ebû Zenîd, Abdulhamîd b. Alî. *et-Takrîb ve'l-irşâd (es-sağîr)*. 3 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2. Basım, 1998.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed. *Envâri't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl (Tefsîrü'l-Beyzâvî)*. ed. Muhammed Abdurrahman el-Mer'âşlî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1418.
- Bikâî, İbrahim b. Ömer b. Hasan. *Nazmü'd-dürer fî tenâsübî'l-âyât ve's-süver*. 22 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kitâbî'l-İslâmî, ts.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'an*. ed. Abdüsselâm Muhammed Alî Şâhîn. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, ts.
- Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. *Tâcü'l-luga*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 4. Basım, 1987.
- Çağrıncı, Mustafa. "Hevâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/30-31. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Çiftçi, Nurettin. "Kur'an Âyetlerinde Anlam Zenginliği ve Âyetlerdeki Muhtemel Farklı Anlamı Bire İndirme İmkânı". *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*
 Balıkesir İlahiyat Dergisi
 Balıkesir Theology Journal 13 (2021), 249-264.
- De'âs, Ahmed Abîd. *İ'râbü'l-Kur'an'il-Kerîm*. Dimeşk: Dâru'l-Münîr ve Dâru'l-Fârâbî, ts.
- Demir, Recep. "Tefsirde İhtilâf Olgusu ve Tercih İlkeleri = The Case of Conflict in Interpretation and Preference Principles". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 51 (2021), 1-35.
- Dereli, Muhammed Vehbî. "İşârî Tefsirlerin Geçerliliği ve Problemleri Üzerine". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/34 (2011), 129-147.
- Ebüssuûd, Muhammed b. Muhammed b. Mustafa. *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbî'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.
- Endelûsî, Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî el-Atıyye. *el-Bahrü'l-muhît fi't-tefsîr*. ed. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1. Basım, 1420.
- Eren, Şadi. "Kur'an'ın Bütünlüğü ve Tefsirde Tenevvü' İhtilafı". *EKEV Akademi Dergisi* I/2 (1998), 23-32.
- Ezdî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Düreyd. *Cemheratü'l-luga*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- Ferâhîdî, Ebû Abdurrahman el-Halîl b. Ahmed b. Amr b. Temîm. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâî. 8 Cilt. b.y.: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, ts.
- Hicâzî, Muhammed Mahmûd. *et-Tefsîrü'l-vâzih*. Beyrut: Dâru'l-Ceylî'l-Cedîd, 10. Basım, 1413.
- Izutsu, Toshihiko. *Kur'an'da Dinî ve Ahlâkî Kavramlar*. çev. Selahattin Ayaz. İstanbul: Pınar Yayınları, 3. Basım, 2003.
- İbn Arafe, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed. *Tefsîru İbn Arafe*. ed. Celâl el-Asyûtî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2008.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tünûsiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: Dâru's-Sadr, ts.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-Abbâs Takıyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm. *Mukaddimetü fî usûli't-tefsîr*. Beyrut: Dâru Mektebetü'l-Hayât, 1980.
- İsfahânî, Râgıb el-. *el-Müfredât fî garîbi'l-Kur'an*. Beyrut: Dâru'l- Ma'rife, 2001.
- Kahraman, Ferruh. "Tefsirde Tenevvü ve Tezâd İhtilâfî Ayrımının Yetersizliği". *Hitit Üniversitesi (Gazi Üniversitesi) Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* XII/24 (Ocak 2013), 85-107.
- Kayravânî, Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelbî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 2004.
- Kelbî, Ebû'l-Münzîr Hişâm b. Muhammed. *Kitâbü'l-esnâm*. thk. Ahmed Zeki Bâşâ. Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısriyye, 4. Basım, 2000.
- Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. *el-Câmî' li-ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî.

- Kahire: Dâru'l-Kütubi'l-Mısriyye, 2. Basım, 1964.
- Kuşeyrî, Abdülkerim b. Hevâzin b. Abdülmelik. *Letâifu'l-işârât (Tefsîru'l-Kuşeyrî)*. thk. İbrâhîm el-Besyûnî. Mısır: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmet'u li'l-Kuttâb, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. thk. Bekir Topaloğlu. İstanbul: Dâru'l-Mizân, 2007.
- Mekkî, Ebû Muhammed b. Ebî Tâlib. *el-Hidâye ilâ bulûgi'n-nihâye fi 'ilmi me'âni'l-Kur'ân ve tefsîrihi ve aḥkâmihî ve cümelün min fînûni 'ulûmih*. ed. Mecmûatü Rasâilü Câmîyyetü bikülliyeti't-dirâsâti'l-ulyâ ve'l-bahsi'l-ilmîyyi- Câmîyatü's-Şârika. 13 Cilt. Mecmûatü bühûsü'l-kitâbi ve's-sünne, 2008.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayani vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- Muhâsibî, Hâris b. Esed. *Fehmü'l-Kur'ân ve meânihî*. ed. Hüseyin el-Kutlî. Dâru'l-Kindî, Dâru'l-Fikr, 2. Basım, ts.
- Mukâtil, Ebû'l-Hasen Süleymân b. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehhâte. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1. Basım, 1423.
- Mühaymîd, Yâsîn Câsim. *el-İ'râbü'l-mühîd min tefsîri'l-bahri'l-mühîd*. b.y.: y.y., ts.
- Özen, Şükrü. "Hilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 17/527-538. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Özen, Şükrü. "İhtilâf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21/565-568. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Öztürk, Mustafa. *Kur'an-ı Kerim Meali (Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri)*. 1 Cilt. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2. Basım, 2014.
- Öztürk, Mustafa. "Meâl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2./205-207. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1999.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrâhîm. *el-Keşfü ve'l-beyânü an tefsîri'l-Kur'ân*. ed. Rasâilü Câmîyyetün. 33 Cilt. Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 3 Cilt. el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Âmmetu li'l-Küttâb, 1974.
- Şâyi', Abdurrahmân b. Sâlih. *Esbâbü ihtilâfi'l-müfessirîn*. Riyad: Mektebetü'l-'Ubeykân, 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Bağdâdî. *Câmiu'l-beyân an te'vîli' âyi'l-Kur'ân*. thk. Mahmûd Muhammed Şâkir. 24 Cilt. Mekketü'l-Mükerrreme: Dâru't-Terbiyeti ve't-Türâs, ts.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali. *Keşşâfü istulâhâtü'l-fünûn ve'l ulûm*. ed. Alî Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.
- Tekin, Ahmet. "Kur'ân'da Takdîm-Tehir'in Gereçeleri". *Batman Akademi Dergisi [Batman Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hakemli Dergisi]* 1/1 (2017), 30-44.
- Telkenaroğlu, M. Rahmi. "İslami İlimlerde Birleştirici Yorum 'Tenevvü İhtilafı'". *Diyanet İlmî Dergi* XLVIII/2 (2012), 31-57.
- Temizkan, Abdullah. "Tefsir'de Çeşitlilik (Tenevvü) Bağlamında Furkân 77 ve Mü'min 60. Âyetlerin Yorumu". *e-Şarkiyat: İlmî Araştırmalar Dergisi* XIII/2 (2021), 845-863.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. ed. Asım Cüneyd Köksal-Murat Kaya,. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2021.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbühû*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelbî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütub, 1988.
- Zehebî, Muhammed es-Seyyid Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*. 3 Cilt. Kahire: Mektebetü Vehbe, ts.
- Zemahşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *el-Keşşâf an hakâik-i gavâmîdi't-tenzîl ve uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vîl*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnü's-Sevd,. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, ts.
- Zerkeşî, Ebû Abdullah Bedruddîn Muhammed b. Abdullah. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. ed. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütubi'l-Arabiyyeti İsa el-Bâbî ve Şürekâühû, 1957.
- Zühaylî, Vehbe. *et-Tefsîrü'l-münîr*. 32 Cilt. Dimeşk-Sûriye: Dâru'l-Fikr, 1991.